

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

УДК 811.161.2'373-112:2

Софія Бутко

РЕЛІГІЙНІ СКЛАДНИКИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТЬ

У статті на матеріалі «Словника української мови XVI — першої половини XVII століть» проаналізовано релігійну лексику, що є базовим складником староукраїнської мовної картини світу означеного періоду. З'ясовано, що визначальну роль у побудові староукраїнської мовної картини світу відігравав релігійний світогляд із його богоцентричністю, що знайшло вираження у полісемії релігійної лексики, особливих парадигматичних відношеннях слів із релігійною семантикою, розгалужених словотвірних гніздах лексем. Виявлено зв'язок релігійної лексики з іншими лексико-семантичними групами, а також народну рецепцію релігійно-християнських уявлень, засвідчену культурно місткими словами.

Ключові слова: релігійна лексика, староукраїнська мовна картина світу, релігійна свідомість, книжно-писемна мова, Бог, церква, християнство.

The article analyzes religious vocabulary, which is the basic component of the old Ukrainian language picture of the world of a given period of time, on the material of the Dictionary of the Ukrainian language of the XVI – the first half of the XVII centuries. It was found that the religious worldview with its God-centeredness played a decisive role in building the Old Ukrainian language picture of the world, which found expression in the polysemy of religious vocabulary, special paradigmatic relations of words with religious semantics, branched word-building nests of lexemes. The connection of religious vocabulary with other lexico-

semantic groups, as well as the popular reception of religious-Christian ideas, confirmed by culturally significant words, is revealed.

Key words: *religious vocabulary, old-Ukrainian language picture of the world, religious consciousness, book-written language, God, church, Christianity.*

У сучасному українському мовознавстві дослідники зосереджують увагу на системному висвітленні різних питань лексичної семантики, ономасіології, історичної лексикології, специфіки національної мовної картини світу. Якщо йдеться про національну мовну картину світу, необхідно акцентувати на її синхронному вивченні в межах різнодискурсивних практик XIX – початку XXI століть. Саме тому важливим і актуальним залишається звернення до аналізу більш ранніх періодів розвитку української мови та української мовної картини світу. Це дасть змогу глибше зрозуміти структуру сучасної картини світу, збагнути закономірності її формування і розвитку, а також своєрідність її складників.

Тема, означена назвою, різноаспектна й багатовимірна. У межах однієї розвідки, звісно, не можна претендувати на комплексне, системне й повне її висвітлення, цілком можливо, однак, виявити й схарактеризувати окремі найбільш значущі релігійні складники української мовної картини світу XVI – першої половини XVII ст. Джерельну базу дослідження становлять матеріали «Словника української мови XVI – першої половини XVII століть», у якому зафіксовано книжно-писемну мову пам'яток конфесійного, офіційно-ділового, наукового, епістолярного і художнього стилів. Предметом аналізу є складники тогочасної мовної картини світу, засобами організації та об'єктивації яких є релігійна лексика.

Одним із первнів давньої української культури і відповідно фундаментальних детермінантів формування мовної картини світу є релігія. Очевидною є її полідискурсивна значущість, яка виявляється в різних сферах суспільного життя – ідеологічній, політичній, економічній, науковій, мистецькій, книговидавничій тощо.

Книжно-писемна мова означеного періоду зазнавала потужного впливу релігійних текстів, значна частина яких була

перекладною. Надзвичайний вплив на формування писемної мови мав біблійний дискурс. З іншого боку, вираження релігійних понять здійснювалося шляхом переосмислення питомої української лексики і вироблення в ній специфічних значень релігійного характеру. Взаємодія двох означених чинників і зумовлює важливі особливості вербалізації релігійних складників мовної картини світу XVI – першої половини XVII століть.

Проякнутість релігійним світоглядом усіх сфер життя, орієнтація на небесну вертикаль, важливість і значущість релігії в духовному житті – всі ці та інші чинники так чи інакше мали своїм центром ціннісну категорію свідомості, яку можна називати БОГ. Відтак теоцентричність є визначальною для мовної картини світу означеного періоду. Важливим і показовим у цьому зв'язку є кількісно велика група складних слів із першою частиною *бого-*: *богоблагательный, богоборець, богоборно, богобуйца, богобоязливый, боговидець, боговозлюбленный, боговолиебникъ, боговѣнчанный, богогласный, богоданный, богодухновенный, богозванный, богокорчемникъ, боголѣпно, боголюбезный, боголюбець, боголюбие, боголюбица, богомати, богомерзкий, богомоле, богомолебный, богомолець, богомудрый, богомысленый, богомыслець, богомысліє, богонадхнений, богонареченный, богоначалный, богоносець, богооздобеный, богоотець, богоотроковица, богоотступный, богопарьный, богописанный, богоподанный, богоподобный, богопознание, богопреданный, богоприятный, богопрімець, богопрославленникъ, богопротивленіє, богопротивный, богоразумие, богоразумный, богородителка, богославити, богословець, богоспасаємый, боготворенный, боготворити, боготишний, боготканый, боготочный, богоубійца, богоугодникъ, богохваление, богочеловѣкъ, богочревець, богочтець, богоявление* (СУМ 16 – 17, 2: 138 – 151). Така велика кількість дериватів відображає специфіку світогляду давнього українця, який осмислював себе та інших крізь призму Бога.

Центрованість людського життя Богом утілюється й через полісемію лексем. Слово *божий* у словнику має 7 значень, що охоплюють різні сфери життя людини: 1. (який походить від Бога) *божий*; 2. (який стосується Бога) *божий*; 3. (який

служить Богові, відданий йому) божий; 4. (який виступає від імені Бога) божий; 5. (присвячений Богові) божий; 6. (про рік християнського літочислення) божий; 7. (складова частина назв церковних свят і обрядів) божий (СУМ 16 – 17, 3: 9). На особливу увагу в цьому переліку заслуговує значення, що виражає рік християнського літочислення. Зауважимо, що час як базова світоглядна категорія так само детермінована Божою сутністю. Цікавим у цьому зв'язку є те, що саме такий, благословенний Богом, час зазвичай фігурує в тогочасних документах, наприклад: *«року Б[о]жего а́хив [1652] сию книгу... Трифолозь ку [пил]...»* [Шамрай, 2005: 24].

У контексті тези про релігійні детермінанти формування мовної картини світу XVI – першої половини XVII ст. важливо відзначити її так звану стереоскопічність. Під останньою розуміємо неодномірність (полісемію) лексем, що, перебуваючи у складі різних дискурсів, виражають як прямі, буквальні, профанні значення, так і переносні, символічні, сакральні. Останні, за нашими спостереженнями, належать до базових координат мовної картини світу, наприклад: *ванна* (у знач. засобу для очищення від гріхів) (СУМ 16 – 17, 3: 175), *виноград* (у знач. віра, релігія, церква), *виноградар* (у знач. проповідник Божого слова) (СУМ 16 – 17, 4: 68), *вода* (як образ єретичного вчення) (СУМ 16 – 17, 4: 141), *ворота* (у знач. способу духовного спасіння) (СУМ 16 – 17, 4: 234), *вратар* (у знач. проповідника вчення Христа) (СУМ 16 – 17, 5: 12) тощо.

Показовим щодо взаємодії різнодискурсивних значень, одне з яких є релігійно-символічним, є лексико-семантична група військової лексики. Історія християнства взагалі й окремих його течій – це історія боротьби: спочатку проти язичництва, потім проти ересі, а пізніше і боротьби між різними його течіями, зокрема православ'ям і католицизмом. Усе це зумовлювало актуалізацію військової лексики, за допомогою якої формувались прикметні для мови релігійні поняття і відповідно складники мовної картини світу, наприклад: *армата, гармата* – зброя; перен. духовна зброя (СУМ 16 – 17, 1: 127); *башта* – 1. (оборонне укріплення) вежа, башта; 2. перен. фундамент, оплот, опора (СУМ 16 – 17, 2: 32); *битва* – 1. (сутичка

ворожих з'єднань, армій) битва, бій; 2. перен. (уперта боротьба з релігійними противниками, зі самим собою) битва, боротьба (СУМ 16 – 17, 2: 87); *брань* – 1. (збройна сутичка) битва, війна, бій; перен. (про боротьбу добра і зла); 5. спокуса, підступ (СУМ 16 – 17, 3: 51); *воєвати* – 3. (нечесно вести релігійну полеміку, дискусію; лицемірити, обманювати) воювати, боротися (СУМ 16 – 17, 4: 155); *воинь* – 1. воїн; 2. перен. послідовник Христа, проповідник Христового вчення (СУМ 16 – 17, 4: 191); *война* – 1. (організована збройна боротьба між державами, суспільними класами) війна; 2. перен. (боротьба за віру, за християнські ідеали) війна (СУМ 16 – 17, 4: 192); *войско* – 1. (військові сили) військо; перен. небесні сили, ангели; перен. сили зла (СУМ 16 – 17, 4: 194); *вооружитися* – (мати певний запас знань для релігійної боротьби) озброїтися (СУМ 16 – 17, 4: 228); *всеоружество* – перен. (про силу молитви) всеозброєння (СУМ 16 – 17, 5: 30). Потужним чинником формування центрованих військовою лексикою фрагментів мовної картини світу є мова Святого Письма, тексти апологетів християнства, Отців Церкви та полемістів.

Як відомо, військова символіка сягає текстів Старого Заповіту, що відображає уявлення давніх юдеїв, згідно з якими військо є наступальною силою: «У старому Заповіті показано ясну перспективу онтологічного смислу збройних сил у людському суспільстві: вони відіграють роль руйнівної або владної сили тією мірою, якою ця сила надається людині, але фактично вона перебуває в руках Бога і його війська <...> установлення Царства Божого означає примусове повалення земних царств» [Райкен: 177]. Натомість у Новому Заповіті церква рідше звертається до військової символіки, яка тут набуває іншого смислу: «...наближення царства пов'язується з духовною битвою, що розвертається на небі <...> сили небесні будуть відправлені для очищення світу від зла в кінці віку сього. Укріплюватися «могутністю сили Господа» християнину потрібно для того, щоб протистояти «духам злості піднебесним». Наступальна зброя – це просто Блага Вість, яку проповідував ув'язнений апостол» [Райкен, 2005:178].

У цілому релігійно-християнська картина світу жорстко парадигматично й синтагматично детермінована, стійка,

має свою логіку й систему образів. Так, типовими для християнського дискурсу є образи моря як житейської суєти і корабля / човна як символу церкви, що допомагає людині вижити в цьому буремному морі. Як зазначає Т. Длінна, засвоєння християнами старозавітного образу Ноевого ковчега як символічного уособлення ідеї Воскресіння, на думку дослідників, вплинуло на формування другого значення символу корабля, він став уособлювати Церкву Христову. Нове осмислення символу корабля виникло не раніше III–IV ст. та безпосередньо було пов'язано з діяльністю Отців Церкви, що уподібнювали Церкву кораблю або Ковчегу спасіння, у якому праведники знаходять прихисток і зможуть здобути спасіння [Длінна, 2015].

Матеріали словника української мови фіксують такі образи, зокрема в 16-му випуску знаходимо лексему *лодка*, яка вживається в образно-переносному значенні як символ церкви: «*Ту(т) є(ст) вписанаа вѣра правдиваа, надѣа и иншіѣ всѣ цнноты, которыѣ знача(т) собѣ Православныѣ сыннве, плываючи в'лу(д)иць Црѣкви Восточноѣ Православноѣ*» (СУМ 16 – 17, 16: 91). Звідси в переносному значенні *весло* – кермо, під яким розуміли вчення Христа. Проте цікавим у цьому зв'язку є слово *возь*, що вживається в переносному значенні як символ життя, діяльності людини, а також як символ Христової церкви (СУМ 16 – 17, 4: 188).

Одним із виявів парадигматичної взаємозумовленості релігійних складників мовної картини світу є антонімічні відношення лексем. Порівняймо пару слів *агнець* – *вовкь*, які в прямому значенні пов'язані між собою лише внаслідок належності до класу фауноназв. Проте в християнському дискурсі і відповідно в аналізованому словнику вони є антонімами, адже *агнець* – у переносному значенні паства (СУМ 16 – 17, 1: 72), а *вовкь* – противник, ворог церкви (СУМ 16 – 17, 4: 137).

Однією з визначальних характеристик мовної картини світу з релігійними домінантами є перенесення назв просторових понять на поняття церковно-релігійного життя, які до того ж вступають у парадигматичні відношення антонімії, наприклад: *внутренний* – 4. (який відповідає законам християнської

моралі) духовний (СУМ 16 – 17, 4: 130) і *внѣшний* – 1. Світський (СУМ 16 – 17, 4: 136); *востокъ* – 3. перен. православна церква (СУМ 16 – 17, 4: 246) і *западъ* – 3. перен. католицька релігія (СУМ 16 – 17, 10: 125). Детальніше зупинімося на лексемах *восток – запад*. Із першого погляду в основі такого поділу церкви лежить історико-географічний принцип, адже остаточний поділ церкви на Східну (православну) і Західну (католицьку) відбувся 1054 року і фактично визначив два центри християнства – Константинополь у Східній Європі і Рим у Західній Європі. Цікавою, проте, видається проекція такого поділу на міфологічну модель світу, у якій опозиція «схід – захід» співвідносна з низкою інших, зокрема «верх – низ», «правий – лівий», «чоловічий – жіночий», «хороший – поганий». Як зазначає М. Толстой, «співвідношення ‘хороший – поганий’ визначає смислову символіку Сходу – святість, праведність, справедливість, благополуччя, достаток, життєвість, споконвічність і Заходу – нечистота, неправедність, лихо, смертність, завершеність» [СД, 1995: 445]. Окрім того, за уявленнями слов’ян, Схід був житлом Бога, а Захід – сатани, тому з молитвою треба було звертатися в східний бік. У зв’язку з цим припустимо говорити про те, що в лексемах *восток – запад*, засвідчених в аналізованому словнику, історична семантика органічно вписалася в народно-релігійні уявлення, наслідком чого, вважаємо, є елементи експресивно-оцінного значення лексем, що підтверджують і контексти зі словникових статей: «*w(t)rѣкаючися сатаны и всѣ(x) дѣль его... и на запа(д) плюючи. такъ ннѣ це(р)кве во(с)то(ч)ныа держимоса и на во(с)то(к) со(л)нца... всѣгды молимоса*» (СУМ 16 – 17, 10: 125).

Народна рецепція релігійно-християнських уявлень неодмінно маркує мовну картину світу українців. У словниковій статті лексеми *азбука*, що в одному зі значень означає правдиве, істинне вчення, натрапляємо на такий значущий і не випадковий у парадигмі народно-міфологічного світогляду контекст: «*Где ку зрозумѣнью повторывши мое першыя слова, нынѣ знову указать неотмѣнную старожитность нашего Православия, а вашего кривославия*» (СУМ 16 – 17, 1: 83). Слова *православие – кривославие* є типовою міфологічною бінарною опозицією, а прикметники *правий* і *кривий* є міфологічно маркованою

лексикою, адже правий співвідноситься з позитивним світом, а кривий – з потойбіччям, диявольським світом.

Одним із цікавих виявів релігійних детермінант української мовної картини світу є метафори, що ґрунтуються на перенесенні назв конкретних матеріальних об'єктів, предметів на явища духовно-душевної релігійно-християнської сфери, наприклад: *анкира* – 1. Якір, 2. перен. опора (СУМ 16 – 17, 1: 109); *антидотъ* – перен. про засоби спасіння душі (СУМ 16 – 17, 1: 112); *аптека* – 2. Лікувальні засоби, ліки; перен. про джерело духовного очищення (СУМ 16 – 17, 1: 119); *блвотина* – 2. перен. гріховність, нечестивість (СУМ 16 – 17, 2: 126); *болъзнъ* – 3. (душ. переживання) біль, жаль, смуток; 4. перен. біда, горе; 5. перен. (відступлення від чистоти віри, приєднання до різних сект) хвороба (СУМ 16 – 17, 3: 26); *бъзунъ*¹ – 3. перен. віровідступник (СУМ 16 – 17, 3: 141); *ванна* – 2. перен. (лікувальний засіб для очищення від гріхів) ванна (СУМ 16 – 17, 3: 175); *власность* – 1. перен. (про духовні цінності) багатство (СУМ 16 – 17, 4: 96); *возвратитися* – 2. перен. (відновити певний релігійний статус, релігійний погляди) повернутися (СУМ 16 – 17, 4: 168); *возсияти* – 2. перен. (нести правду, чистоту християнської віри) засяяти (СУМ 16 – 17, 4: 188). Такі лексеми вказують на визначальну рису релігійно-християнського світогляду – примат віри, духовного, душевного життя над тілесним, фізичним, матеріальним, прагнення до царства небесного й розуміння земного життя як короткої миті, сповненої спокус, гріховності, випробувань.

Властиво релігійне значення мають номінації *антихрист*, *анафема*, *аспид* та інші. Цікаво, що сьогодні такі назви перетворилися на суто оцінний мовний знак – лайливу, часто вигуківу лексику. Порівняймо: *антихристъ* – 1. (противник Христа) антихрист; 2. перен., зневажл. нехристиянин (СУМ 16 – 17, 1: 112) і *антихрист* – 1. у християнській релігії – противник Христа, який нібито з'явиться перед кінцем світу; 2. розм. Уживається як лайливе слово (СУМ, I: 51); *анафема* – 1. (відлучення від церкви) анафема; 2. Лайл. (про людину, відлучену від церкви) проклятий (СУМ 16 – 17, 1: 103) і *анафема* – 1. Відлучення від церкви, прокляття; 2. Уживається як лайливе слово (СУМ, I: 43); *аспидъ*¹ – 1. Отруйна змія,

гадина, гаспид, аспід; 2. Міфічна істота, дракон; 3. Перен. (про відступників від православ'я) підступна, зла людина, негідник, гаспид (СУМ 16 – 17, 1: 140) і *гаспид*, *аспид* – те саме, що чорт; диявол, дідько, біс // Уживається як лайливе слово (СУМ, II: 40).

Отже, проведений аналіз засвідчує різновимірність вияву релігійних складників, які є одними з базових елементів формування української мовної картини світу XVI – першої половини XVII ст., оскільки охоплюють її різні сфери: просторові координати, місце людини й Бога у світі, роль церкви в суспільстві й людському житті. Подальше дослідження окресленої проблеми важливе для з'ясування не лише мовних, але й світоглядних, ідеологічних, ціннісних, культурних чинників побудови української мовної картини світу.

Длінна Т. Корабель як символ церкви в християнській культурі. *Релігієзнавчі студії*. 2015. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/61140.

Райкен Л. Словарь библейских образов. Под общ. ред. Л. Райкена, Д. Уилхойга, Т. Лонгмана III; ред. конс. К. Дюриес, Д. Пенни, Д. Рейд; пер. Б. А. Скороходова, О. А. Рыбаковой. СПб.: Библия для всех, 2005. 1423 с.

СД – Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. Отв. ред. Н. И. Толстой; РАН, Ин-т славяноведения и балканистики. Москва: Международные отношения, 1995. Т. 1: А – Г. 584 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін.]. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.

СУМ 16 – 17 – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Відп. ред. Д. Гринчишин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994 – 2013. Вип. 1 – 16.

Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15 – 17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Київ, 2005. 332 с.: іл.

REFERENCES

Bilodid, I. K. (1970 – 1980). *Slovyuk ukrainskoi movy* : v 11 t. [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.]. Vol. 1 – 11. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

Dlinna, T. (2015). Korabel yak symbol tserkvy v khrystyianskii kulturi [The ship as a symbol of the church in Christian culture]. *Relihiieznavchi studii – Religious studies*. URL: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/61140 (in Ukr.).

Hrynchyshyn, D. (Eds.) (1994 – 1998). *Slovyk ukrainskoi movy XVI – pershoi polovyny XVII st.: v 28 vyp. [Dictionary of Ukrainian language XVI – the first half of the XVII century: in 28 vols.]. Vol. 1 – 5*. Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy; In-t ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha (in Ukr.).

Ryken, L., Wilhoit, C. J., Longman, T. III. (Eds.). (2005). *Dictionary of Biblical Imagery* (B. Skorohodov, Trans.). St. Petersburg: Bibliia dlia vsekh.

Shamrai, M. (2005). Marhinalii v starodrukakh kyrylychnoho shryftu 15-17 st. z fondu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Marginalies in the early print of the Cyrillic font of the 15th–17th centuries. from the Fund of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky]. Kyiv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy (in Ukr.).

Tolstoy, N. I. (Ed.) (1995). *Slavyanskije drevnosti: etnolingvisticheski slovar : v 5 t. [Slavic antiquities: an ethnolinguistic dictionary: in 5 vols.]. Vol. 1*. Moscow: Mezhdunarodnyie otnosheniya (in Rus.).

Статтю отримано 14.10.2018

Sofia Butko

RELIGIOUS COMPONENTS OF THE LINGUAL PICTURE OF THE WORLD XVI – THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY

The article analyzes the structural-semantic and functional peculiarities of the religious vocabulary of the Ukrainian-language linguistic picture of the world. Words with religious semantics recorded in the “Dictionary of the Ukrainian language of the XVI - first half of the XVII centuries” were used as the material for the study. As a result of the analysis, it was found that God-centeredness plays a decisive role among the basic characteristics of the ancient Ukrainian’s worldview, which found expression in the polysemy of religious vocabulary, special paradigmatic relations of words with religious semantics, branched word-building nests of lexemes. The polysemy of words is often marked by stereoscopic, which is manifested in the expression of direct, profane and figurative, sacral meanings. This indicates the presence of other lexico-semantic groups, including military vocabulary, religious semantics in lexemes.

The religious-Christian picture of the world also predetermines a clear paradigmatic and syntagmatic determination of religious vocabulary, which determines synonymous and antonymic relations of lexemes that are not synonymous or antonyms outside of Christian discourse. A characteristic feature of the Old Ukrainian language picture of the world is the transfer of the names of spatial concepts to the concept of church and religious life. At the same time, one can observe the contamination of the religious model of the world with the mythological one, which is embodied with the help of universal binary oppositions. One of the distinguishing features of the linguistic picture of the world of the ancient Ukrainians is the popular reception of religious-Christian ideas, as evidenced by the use of mythologically marked vocabulary in religious discourse. Phenomena of the religious-Christian sphere are often called with the help of lexemes to denote specific material objects which emphasizes the predominance of the spiritual, spiritual above the physical, material. This perfectly fits into the axiological coordinates of the Christian picture of the world, for which the highest value is God and the kingdom of heaven. Religious vocabulary is the basic factor in the formation of the Ukrainian language picture of the world of XVI – the first half of the XVII century, since it defines spatial coordinates, the place of man and God in the world, the role of the church in society and human life.